

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ ЕТНІЧНОЇ СВІДОМОСТІ У ЮНАЦЬКОМУ ВІЦІ

Суспільне та індивідуальне у природі етнічної свідомості

Сучасні дослідники аналізуючи природу етнічної свідомості виходять з припущення про існування її суспільної та індивідуальної форм. Такий поділ свідомості започаткований ще В. Вундтом, Е. Дюркгеймом, С. Московичі, Г. Теджфелом, широко застосовується при аналізі етнічних феноменів у сучасній вітчизняній етнопсихології: дослідники розрізняють “ідеологічну” та “психологічну” сторони етнічної свідомості (А.Ф. Дашдамиров); “традиційну” та “особистісну” етнічну свідомість (С.В. Лур’є); “масову” та “індивідуальну” етнічну свідомість (П.О. Сергієнко, Г.У. Солдатова). Вченими підкреслюється близькість структури та змісту форм свідомості, досліджуються особливості їх та взаємовпливу.

У роботах Е. Дюркгейма, С. Московичі, З. Фрейда, Л.С. Виготського, О.О. Потебні, Б.Ф. Поршнєва вказується на філогенетичну та онтогенетичну первинність етнічної суспільної свідомості по відношенню до індивідуальної, наголошується на тому, що людина здебільшого пасивно засвоює знання, уявлення та образи з суспільної свідомості. Л.С. Виготський наголошує на зовнішніх (суспільних) причинах власне людського рівня психічного. Для пояснення феномену наповнення психіки соціальним змістом він вводить механізм інтеріоризації – переведення інтерпсихічного у інтрапсихічне.

Першим у радянській психології питання про розвиток

С. 47

людської психіки в аспекті її самодетермінації поставив С.Л. Рубінштейн. Розуміння автором “інтеріоризації” як “впливу зовнішніх чинників через внутрішні умови” стало методологічною основою застосування суб’єктного підходу до дослідження психічного (К.О. Абульханова-Славська, Б.Г. Ананьєв, Л.І. Анциферова,

А.В. Брушлінський, Г.С. Костюк). Суб'єктність як принцип аналізу передбачає розгляд людської свідомості через призму її внутрішніх детермінант, дослідження закономірностей творення суспільної свідомості шляхом вивчення ціннісно-сміслової сфери її суб'єктів. Такі дослідники як Б.С. Братусь, В.П. Зінченко, В.О. Татенко, Т.М. Титаренко, В.Е. Чудновський наполягають на взаємовпливі суспільної та індивідуальної свідомості, наголошуючи при цьому на провідній ролі особистості як “суб'єкта діяльності”, “суб'єкта спілкування”, “суб'єкта свідомості”.

У сучасних етнопсихологічних дослідженнях також доводиться активна роль суб'єкта в розвитку етнічної свідомості. М.Й. Боришевський, К.В. Коростеліна, Л.Е. Орбан-Лембрик, Г.У. Солдатова, В.Ю. Хотинець наголошують на потребі вивчення етнічної свідомості кожної окремої особистості, ставлять питання про пошук психологічних чинників розвитку етнічної свідомості.

Г.У.Солдатова, аналізуючи образи етнічної свідомості, розглядає окремі нетипові уявлення представників етнічної групи, які містяться у так званих контрстереотипах – особистісних проекціях на міжгрупові стосунки. Авторка доводить не лише можливість існування нестереотипних образів в індивідуальній етнічній свідомості, а й наголошує на потребі паралельного вивчення суспільної етнічної свідомості та етнічної свідомості особистості. Саме на рівні особистості етнічні образи набувають якісної та смислової визначеності. Крім цього, особистість здатна не лише до засвоєння значень суспільної етнічної свідомості, а й їх перетворення та зміни.

Міжетнічна перцепція у структурі етнічної свідомості особистості

Г. Теджфел, у ході аналізу соціальної перцепції, виділяє індивідуальний та груповий рівні функціонування стереотипів. Автор доводить, що на основними функціями

формування і збереження групового ідеалу та створення і збереження групового Я-образу.

У відповідності із таким розподілом, можна виділити і два основні шляхи вивчення міжетнічної перцепції – соціально-психологічний та власне психологічний. Соціально-психологічне дослідження передбачає пошук загальних механізмів стереотипізації, залежності змістових змін етнічних стереотипів від змін у суспільній свідомості тієї або іншої етнічної групи. Власне психологічні дослідження мають на меті ідеографічне вивчення психологічних особливостей міжетнічної перцепції окремої особистості.

На рівні суспільної свідомості етнічні стереотипи функціонують як відносно стійка значеннева система атрибутивних утворень узагальненого характеру. За умови включення в “етноконтактну ситуацію” значення етнічної свідомості осмислюються особистістю і фіксуються у формі стереотипних або нестереотипних образів власної та іноетнічних груп. Стереотипний чи нестереотипний характер етнічного образу залежить від особливостей процесу осмислення особистістю значень етнічної свідомості. У разі некритичного присвоєння значень суспільної етнічної свідомості, такого, коли значення приймаються у готовому, майже незмінному вигляді, міжетнічне сприймання особистості буде мати стереотипний характер. Якісно іншим є спосіб присвоєння значень суспільної етнічної свідомості за умови їх глибокого критичного осмислення. Інтеріоризовані у такий спосіб, вони можуть суттєво відрізнитись від значень суспільної етнічної свідомості, бути нестереотипними. Можливий і такий варіант, при якому стереотипними можуть бути образи окремих етносів.

Отже, одним із психологічних чинників розвитку етнічної свідомості, а саме, її перцептивної сторони, є **характер міжетнічного сприймання особистості**, який визначається рівнем активності людини у процесі присвоєння значень суспільної етнічної свідомості (формування стереотипних або нестереотипних образів етнічних груп).

Структурна будова етнічної свідомості особистості

Аналіз структурної будови етнічної свідомості особистості передбачає вивчення особливостей кількісного складу, ієрархії та взаємозв'язку цінностей і смислів етнічної свідомості. На нашу думку, для опису та дослідження структурних особливостей індивідуальної етнічної свідомості доцільно використовувати таку психологічну характеристику як когнітивна складність особистості.

Поняття “когнітивна складність особистості” введене у науковий обіг Дж. Келлі для опису структурних особливостей системи особистісних конструктів як складових свідомості людини.

Похилько В.І. наголошує на тому, що з допомогою системи конструктів людина оцінює і прогнозує події, організовує свою поведінку, розуміє інших людей, реконструює систему відносин і будує образ Я. Конструкт – це одночасно і спосіб поведінки, і параметри відношень і оцінок, і когнітивно-сміслові розчленування і протиставлення. Оскільки конструкти не засвоюються із-зовні, а будуються самою людиною, вони індивідуально означені. На думку О.Л. Музики, таке розуміння конструкта зближує його з поняттям смислу та цінності індивідуальної свідомості.

Система конструктів особистості може бути проінтерпретована через поняття ціннісно-сміслової сфери. У такому випадку когнітивна складність особистості у певній області людського досвіду це показник складності ціннісно-сміслової сфери людини у цій області. Що стосується когнітивної складності особистості у етнічній сфері, то за аналогією до когнітивної складності особистості в інших сферах життя та діяльності, вона розуміється як ієрархічність і взаємопов'язаність системи смислів та цінностей етнічної свідомості особистості: багатовимірність етнічного оцінювання, здатність людини до конструювання міжетнічного сприймання та взаємодії на основі численних параметрів.

На нашу думку, **ціннісно-смістова когнітивна складність особистості в етнічній сфері** є одним із чинників розвитку етнічної свідомості юнаків та

юнок. Вона визначає особливості структурної будови етнічної свідомості особистості.

Змістове наповнення етнічної свідомості особистості

Змістове наповнення ціннісно-сислової сфери особистості є складним і багатограним процесом, який насамперед визначається особливостями соціальної ситуації розвитку особистості. До соціальної ситуації розвитку особистості відносять систему соціальних очікувань та норм поведінки, які задаються суспільством на кожному з вікових періодів і визначають не лише входження особистості у відносно регламентований набір “суспільних”, а й включають у себе і способи та норми оволодіння цими діяльностями [7, 54]. Провідна діяльність, за О.М.Леонтьєвим, – це “така діяльність, розвиток якої зумовлює найголовніші зміни у психічних процесах і психологічних особливостях особистості на певній стадії її розвитку” [7; 286].

Теоретичні розробки Л.С.Виготського та О.М.Леонтьєва щодо особливостей соціальної ситуації розвитку особистості були взяті за основу Д.Б. Ельконіним при побудові вікової періодизації психічного розвитку. Аналізуючи зміни у соціальній ситуації розвитку, Д.Б.Ельконін показує закономірну зміну провідних діяльностей, які, на його думку, визначають психологічний зміст вікових періодів. Наголошуючи на дискусійності питання про провідну діяльність юнацького віку, автор схиляється до думки, що це, все ж таки, професійно-пізнавальна діяльність, а саме оволодіння спеціальними знаннями і відповідними навичками з обраного фаху.

Діяльність спрямована на визначення з майбутньою професією і є основою формування системи ідентичностей особистості як психологічного новоутворення юнацького віку. У відповідності з положеннями діяльнісного підходу до дослідження психічних явищ, закладених О.М. Леонтьєвим, саме характер та зміст професійно-пізнавальної діяльності визначає особливості формування етнічної свідомості у юнацькому віці, задає параметри її змісту та структурної будови.

Однак при аналізі впливу соціальної ситуації розвитку, зокрема провідної діяльності, на формування змістової сторони етнічної свідомості, не можна обійти питання власної активності особистості. Такі дослідники як К.О. Абульханова

С. 51

Славська, А.В. Брушлінський, Б.С. Братусь, В.П. Зінченко, З.С. Карпенко, Д.О. Леонт'єв, Б.Ф. Ломов, В.А. Петровський підкреслюють важливість розгляду людської свідомості в аспекті її самодетермінації, наголошують на продуктивності суб'єктного підходу до дослідження людської психіки.

Б.Ф. Ломов пише: “Психічні явища формуються, розвиваються і проявляються у процесах діяльності і спілкування. Однак належать вони не діяльності чи спілкуванню, а їх суб'єкту – суспільному індивіду – особистості. Ні діяльність, ні спілкування, самі по собі, ніякими психічними якостями не володіють, вони навіть не існують самі по собі” [8; 289]. Як влучно зазначив О.Г. Асмолов: “Діяльність визначає особистість, але особистість вибирає ту діяльність, яка її визначає” [3; 58].

Отже, одним із психологічних чинників розвитку етнічної свідомості особистості є її **змістове наповнення**, яке визначається особистісними особливостями вибору та оволодіння провідною діяльністю.

Розвиток етнічної свідомості в юнацькому віці

Детальна розробка проблеми розвитку етнічної свідомості, зокрема структури етнічної ідентичності, представлена у роботах М. Барета. В структурі етнічної ідентичності дослідник виділяє два блоки: когнітивний і афективний. Афективний блок разом з почуттям належності до національної групи, актуальністю та значимістю цього почуття містить систему соціальних етнічних почуттів, на кшталт національної гордості, національного сорому, а також національну самоповагу. Розвиток усіх перерахованих емоційно-оціночних компонентів, на думку автора, зумовлений змістом когнітивного блоку етнічної ідентичності. До складу когнітивного блоку входить система знань про різні етнічні групи, етнічні

території, етнічні емблеми, символи, традиції, історичні події та особи, на основі яких формуються інші складові когнітивного блоку, такі як категоризація себе як члена етнічної групи, віра у спільні корені членів етнічних груп, віра у типові характеристики членів етнічних груп, віра в наявність у себе таких характеристик.

С. 52

Базовим компонентом етнічної ідентичності є когнітивний компонент як система знань та уявлень про власну та іноетнічні спільноти. Розвиток когнітивного компоненту забезпечується наявністю певної суми інформації про історію, життя, культуру, традиції та побут різних етнічних груп. Лише за умови отримання певної суми такої інформації можливий повноцінний розвиток етнічної свідомості особистості, формування етнічної ідентичності.

На нашу думку, інформування в етнічній сфері є дієвим засобом розвитку змістової сторони етнічної свідомості, розширення смислових параметрів. Однак підвищення критичності в міжетнічному сприйманні та ускладнення ціннісно-смислової системи етнічної свідомості вимагає якісно іншого засобу. Особистість має не лише активно засвоювати інформацію, а й критично переосмислювати її, структурувати, виділяти головне і другорядне. На нашу думку, всі означені вимоги можна задовольнити в діяльності творчій. У психології творчості і обдарованості поширеною є думка, що творча активність як комплексна характеристика особистості впливає на її розвиток, визначає складність усіх психічних процесів та властивостей.

У творчості твориться і сам творець, – наголошує С.Л. Рубінштейн: “Бачити у діяннях лише прояви суб’єкта, заперечувати зворотній вплив їх на нього – означає руйнувати єдність особистості... отже, суб’єкт у своїх діяннях, в актах своєї творчої самодіяльності не лише знаходить себе та проявляє, він у них твориться і визначається” [11; 226].

На своєрідність та неповторність структурної будови свідомості творчо обдарованої особистості, системи її цінностей та смислів вказують О.М. Едкінд, В.О. Моляко, О.Л. Музика, В.Е. Чудновський, В.С. Юркевич.

Змістова та структурна складність ціннісно-смислової сфери творчо обдарованої особистості, а також підвищені можливості адаптації до нової інформації та оточення обстоюються у системно-стратегіальній концепції творчості та обдарованості В.О. Моляко.

О.Л. Музика говорить про процес морального самовизначення обдарованої особистості, який полягає у зіставленні власних та загальнолюдських цінностей, у результаті чого

С. 53

формуються суб'єктні цінності. Автор наголошує на тому, що обдарована людина не лише має певну ціннісну автономність, яка детермінує її діяльність та спілкування, а й слугує при цьому певним ціннісним орієнтиром для оточення.

Отже, високий рівень складності структурної будови етнічної свідомості творчо обдарованої особистості призводить до вибіркового присвоєння суспільних значень, зокрема етнічних, що, у свою чергу, веде до формування власної критичної нестереотипної позиції у міжетнічному сприйманні. Ця позиція є активною, оскільки має вплив на суспільну етнічну свідомість, формування громадської думки.

У концепції етногенезу Л.М. Гумільова досліджується пасіонарність як специфічна форма людської активності, така, що призводить до жертвності заради поставленої мети, і лежить поза межами інстинкту самозбереження. На думку Л.М. Гумільова, пасіонарність притаманна окремим представникам етносу, тим, які стають його лідерами, визначають шляхи економічного та соціально-політичного розвитку, виступають носіями старих та зачинателями нових традицій, зумовлюють культурно-історичний розвиток народу. До пасіонарій автор відносить, перш за все, творчих людей, тих, чия активність, на його думку, визначає динаміку етносу.

Важливою є інтерпретація В.П. Зінченком поняття “на межі”, введеного М.М. Бахтінім для пояснення культури як явища, що знаходиться між особистістю та суспільством. В.П. Зінченко стверджує, що “на межі”

знаходиться саме творча особистість як творець “культурних актів”

У роботах в'єтнамської дослідниці Фан Тхі Кім Нган, описаних В.С. Агєєвим, розкривається провідна роль творчої частини етносу у формуванні етнічної свідомості: “Можливо, менш освічена частина етносу дійсно є головним носієм етнокультурних традицій, однак справжнім їх творцем і зберігачем може бути лише етнос у цілому і, передусім, представники найбільш освіченої, творчої її частини” [2;158].

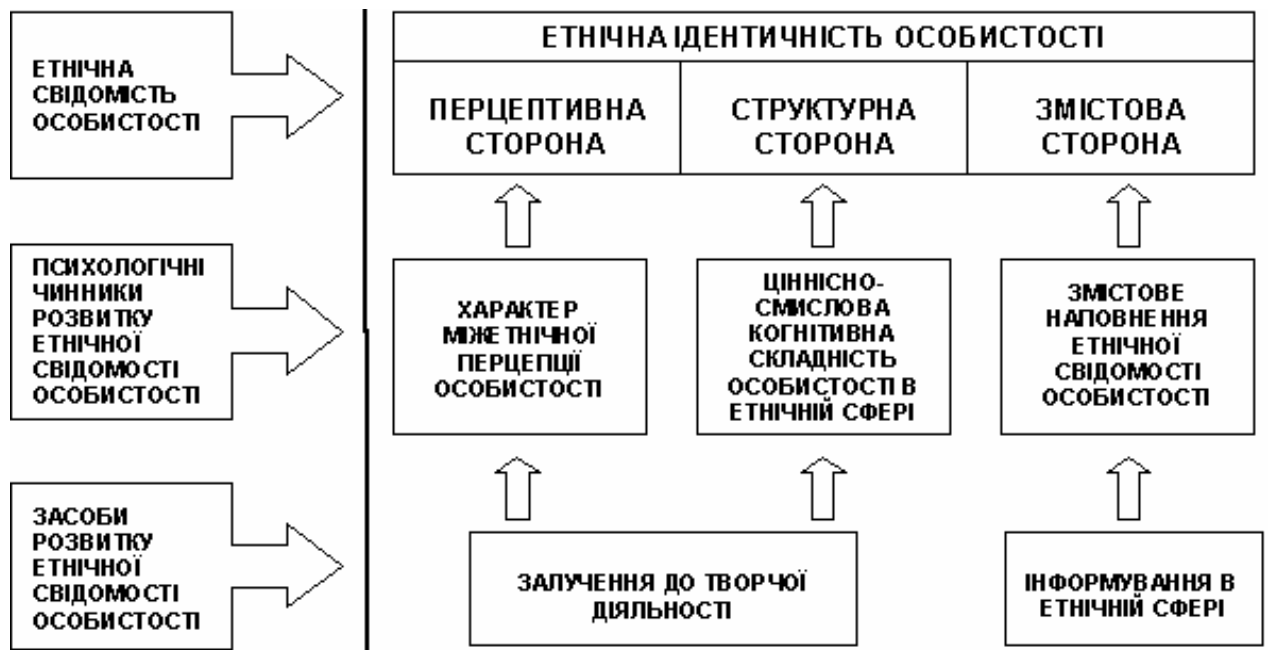
С.В. Лур'є наголошує на “особистісній свідомості” творчо обдарованої особистості, її “особливому модусі ставлення до реальності”, “особистісному виборі”. Авторка стверджує, що

С. 54

еволюційні зміни у суспільній етнічній свідомості відбуваються “... передусім на рівні носіїв особистісної свідомості” [9; 69].

Складність та системність структурної будови етнічної свідомості творчо обдарованої особистості, багатство її змісту та висока критичність в міжетнічному сприйманні дозволяють сформулювати гіпотезу про те, що залучення юнаків та юнок до творчої діяльності є дієвим засобом розвитку етнічної свідомості особистості у юнацькому віці.

Виділені психологічні чинники розвитку етнічної свідомості особистості (характер міжетнічної перцепції особистості, ціннісно-сміслова когнітивна складність особистості в етнічній сфері, змістове наповнення етнічної свідомості особистості), а також умови її оптимального функціонування (творча активність особистості, наявність поінформованості в етнічній сфері), лягли в основу теоретичної моделі формування етнічної свідомості особистості у юнацькому віці. Ми виходимо із положення про взаємозв'язок усіх сторін етнічної свідомості (перцептивної, структурної, змістової) у її розвитку та становленні етнічної ідентичності особистості (Мал. 1.).

Мал. 1. Теоретична модель розвитку етнічної свідомості особистості в юнацькому віці

С. 55

Зазначимо, що процес становлення етнічної свідомості особистості у юнацькому віці є складним і багатогранним. Побудована нами теоретична модель не вичерпує усю складність психічної реальності яку описує, і створена, перш за все, для експериментальних потреб. Аналіз міжетнічного сприймання, структурної будови та змісту етнічної свідомості, виділення психологічних чинників та засобів її розвитку дозволяє чітко та обґрунтовано планувати і проводити наукові дослідження.

1. *Музыка О.Л.* Ціннісна свідомість і розвиток обдарованості. – К.: Міжнародна фінансова агенція, 1997. – 24 с.
2. *Агеев В.С.* Межгрупповое взаимодействие: социально-психологические проблемы. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1990. – 240 с.
3. *Асмолов А.Г.* Психология личности: Учебник. – М.: Изд-во МГУ, 1990. – 367 с.
4. *Выготский Л.С.* Развитие высших психических функций. – М.: Изд-во АПН РСФСР, 1960. – 447 с.
5. *Гумилев Л.Н.* Этногенез и биосфера Земли. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1989. – 495 с.
6. *Зинченко В.П., Моргунов Е.Б.* Человек развивающийся. Очерки российской психологии. – М.: Тривола, 1994. – 304 с.

7. Леонтьев А.Н. Избранные психологические произведения: В 2-х томах. Том 1. – М.: Педагогика, 1983. – 392 с.
8. Ломов Б.Ф. Методологические и теоретические проблемы психологии. – М.: Наука, 1984. – 444 с.
9. Лурье С.В. Метаморфозы традиционного сознания. – СПб.: Тип. им. Котлякова, 1994. – 288 с.
10. Моляко В.А. Проблемы психологии творчества и разработка подхода к изучению одаренности // Вопр. психол. – 1994. – № 5. – С. 86-95.
11. Рубинштейн С.Л. Принципы творческой самодеятельности // Вопр. психол. – 1986. – Т. 4. – С. 101-108.
12. Солдатова Г.У. Психология межэтнической напряженности. – М.: Смысл, 1998. – 389 с.
13. Эльконин Д.Б. Избранные психологические труды. – М.: Педагогика, 1989. – 560 с.
14. Barrett M., Short J. Images of European People in a Group of 5-10-year-old English Schoolchildren // British Journal of Developmental Psychology. – 1992. – V.10. – P. 339-363.

В.В. Горбунова Психологические особенности формирования этнического сознания в юношеском возрасте

В статье анализируются и обобщаются взгляды ведущих исследователей на развитие сознания и этнического сознания в частности. Строится авторская теоретическая модель формирования этнического сознания в юношеском возрасте. Рассматриваются такие его стороны как перцептивная, структурная и содержательная.

V. Gorbunova. Psychological features of the ethnic consciousness formation in youth

In article the sights of main researchers on development of consciousness and ethnic consciousness in particular are analyzed and generalized. The author construct the theoretical model of the ethnic consciousness formation in youth and consider such parties of it as perceptual, structural and substantial.

Абульханова-Славська Ксенія Олександрівна
 Агеев Володимир Сергійович
 Ананьевим Борис Герасимович
 Анциферова Людмила Іванівна
 Асмолов Олександр Григорович
 Бахтін Михайло Михайлович
 Боришевський Мирослав Йосипович
 Братусь Борис Сергійович
 Брушлінський Андрій Володимирович
 Виготський Лев Семанович
 Вундт Вільгельм
 Гумільов Лев Миколайович
 Дашдамиров Афранд Фірудин
 Дюркгейм Еміль
 Едкінд Олександр Маркович
 Ельконін Данило Борисович

Зінченко Володимир Петрович
 Карпенко Зіновія Степанівна
 Коростеліна Катерина Валентинівна
 Костюк Григорій Сілович
 Леонтьєв Дмитро Олексійович
 Леонтьєв Олексій Миколайович
 Ломов Борис Федорович
 Лур'є Світлана Володимировна
 Моляко Валентин Олексійович
 Московичі Серж
 Музика Олександр Леонідович
 Орбан-Лембрик Лідія Ернестівна
 Петровський Володимир Артурович
 Поршнєв Борис Федорович
 Потебня Олександр Опанасович
 Похилько Володимир Іванович

*Рубіништейн Сергій Леонідович
Сергієнко Петро Опанасович
Солдатова Галина Уртанбеківна
Татенко Віталій Олександрович
Теджфел Густав*

*Титаренко Тетяна Михайлівна
Фройд Зігмунд
Хотинець Валентина Юріївна
Чудновський Валентин Емануїлович
Юркевич Вікторія Соломонівна*